

Het landschap bewaard

Lessen van Natuurmonumenten als beheerder van landschappelijk erfgoed

De ene dag was ik te vinden in het archief, de andere dag liep ik in het veld. Soms bestudeerde ik stapels beheerrapporten, dan sprak ik weer met de dochter van de baron die Natuurmonumenten zijn landgoed had verkocht. De afgelopen jaren deed ik onderzoek naar het erfgoedbeheer van Natuurmonumenten. In dit artikel een kleine blik in de uitkomsten.

— Michiel Purmer (Natuurmonumenten)

> Natuurmonumenten staat al sinds jaar en dag bekend als natuurbeheerder. In de natuurgebieden van Natuurmonumenten bevindt zich echter ook een staalkaart aan cultureel erfgoed. Zo beheert de vereniging 1500 historische gebouwen, 400 archeologische plekken, 60 buitenplaatsen, 25 eendenkooien en 530 kilometer landschapselementen als houtwallen, dijken en knotbomen. De afgelopen tien jaar deed ik onderzoek naar vooral het groene, landschappelijke erfgoed bij Natuurmonumenten aan de hand van een aantal voorbeeldstudies: Het Eerder Achterbroek op landgoed Eerde, het Zuid-Limburgse Geuldal, bunkers uit de Tweede Wereldoorlog in de kustgebieden en het Mantingerveld. Over dit onderzoek schreef ik mijn proefschrift *Het landschap be-*

waard, dat de aandacht vestigt op de geschiedenis van Natuurmonumenten als erfgoedbeheerder. Ik wil hier niet alleen iets van die geschiedenis schetsen, maar vooral ook kijken wat ons dat leert voor het beheer van natuurgebieden in Nederland in het heden en in de toekomst.

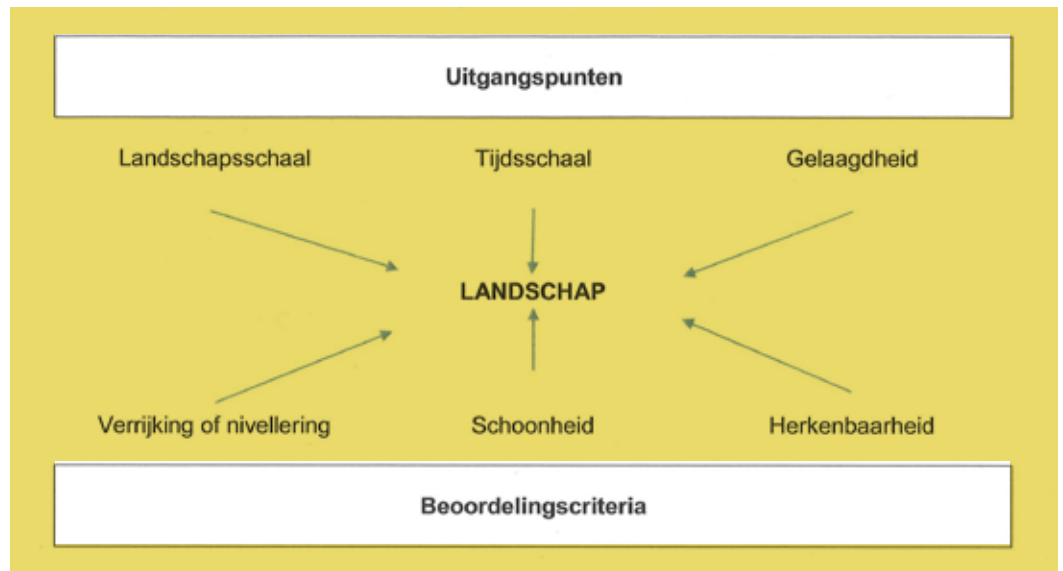
Geschiedenis van erfgoed

Natuurmonumenten was zich al vroeg bewust van de archeologische waarden in de natuurgebieden. In 1906 vraagt voorzitter Oudemans aandacht voor behoud van 'belangrijke overblijfselen van voorhistorische menselijke werkzaamheid'. Erfgoed bleek ook in beeld bij enkele van de vroegste aankopen van de Natuurmonumenten. Met de aankoop in 1911 van het Leuvenumse Bos

Linker pagina: Het kleinschalige cultuurlandschap van het Eerder Achterbroek, beheerd door Natuurmonumenten sinds 1949.

en Hagenau werd niet alleen kap voorkomen, maar werd ook een bos van historische betekenis (Hagenau) behouden. Het landgoed maakte immers deel uit van de jachtgronden van koningstadhouder Willem III! Hiermee kon de jonge vereniging ook een ander streven vervullen: het behoud van het landschappelijk schoon. Het jaarverslag vermeldt dat zelfs als voornaamste motivatie voor de aankoop van beide bossen. Vier oude linden in Zeeland op het terreintje Voortrappen kocht Natuurmonumenten in 1918 uit historisch oogpunt. Deze bomen zouden eertijds de zuidgrens van het graafschap Holland markeren. Recreatie in de vorm van 'natuursport', het bestuderen en beleven van de natuur in het veld, werd niet vergeten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de eerste landgoedaankoop, De Braak bij Paterswolde in 1920. In die tijd was dit landgoed vooral een geliefd ontspanningsoord voor de Groningers. Bij de verwerving van het Hulshorsterzand in 1928 vermeldde Natuurmonumenten: 'Interessante archeologica'. Niet verwonderlijk, want archeologische sporen waren veel te vinden in die terreinen die door ontginningen bedreigd werden, zoals bossen en heide. Het is dit type natuurgebieden dat Natuurmonumenten in de vooroorlogse periode veel koopt.

In 1949 koopt Natuurmonumenten, ondersteund door een publieksactie, het Eerder Achterbroek bij Ommen, Salland. Het doel was het veiligstel-

Figuur 1. Toetsingskader voor het landschap

len van een gaaf voorbeeld van een oud cultuurlandschap. Niet de bijzondere natuurwaarden, maar het erfgoed vormde dus de voornaamste aanleiding om dit gebied te verwerven! In de jaren daarna volgen nog vele landgoederen, vaak inclusief bijbehorende gebouwen en cultuurlandschap. Vermeldenswaard is bijvoorbeeld de aankoop van kasteel Genhies in het Geuldal in 1955: kasteel, bijgebouwen en cultuurgronden vormde een der fraaisten specimina van het Zuid-Limburgse landschap, aldus Victor Westhoff. Andere landgoedeigenaren lieten hun eigendom na aan Natuurmonumenten, om zo de eenheid en compleetheit van het landgoed te behouden.

Voorbeelden zijn De Klencke in Drenthe (1962) en Hackfort in Gelderland (1981).

Natuurmonumenten organiseerde diverse grote publieksacties om natuurgebieden door aankoop te kunnen veiligstellen. Bekende voorbeelden zijn de acties Zwanenwater en Deelerwoud. Ook de 'actie Geuldal' uit 1977 kon op veel enthousiasme rekenen. Alhoewel het symbool van deze actie het zeldzame zinkvioletje is, waren de doelen gericht op het aankopen van historische gebouwen zoals de Volmolen bij Epen en vakwerkboerderij 't Hölke bij Mechelen.

In de jaren negentig van de vorige eeuw wint natuurontwikkeling terrein: Plan Goudplevier is het eerste grootschalige natuurontwikkelingsproject bij Natuurmonumenten. Hier ontwikkelde Natuurmonumenten een nieuw natuurlandschap op de plek van een jong Drents heideontginningslandschap. Vele grootschalige natuurontwikkelingsprojecten zouden volgen. Soms moest cultuurhistorie juist wijken voor ontwikkeling en herstel van de natuur. Illustratief is de sloop van enkele historische boerderijen verspreid door Nederland om grootschalig natuurherstel mogelijk te maken. Toch wordt Natuurmonumenten zich in diezelfde periode steeds bewuster van haar erfgoedcollectie. In een eerste beleidsnota over dit onderwerp uit 2000 weerklinkt de groeiende belangstelling voor cultuurhistorie in de samenleving. Als in 2017 de tweede erfgoednota van Natuurmonumenten verschijnt, getiteld *Erfgoed in het hart*, is niet de vraag of de vereniging erfgoed belangrijk vindt, maar vooral hoe het verhaal over beheer, behoud en beleving van dat erfgoed beter verteld kan worden.

Erfgoed in het beheer

Het verwerven van erfgoed is één ding, het goed beheren daarvan een ander. In kleinschalige cultuurlandschappen, zoals het Eerder Achterbroek en Genhies in het Geuldal, waren de aanwezige natuurwaarden vaak gebonden aan de elementen van dat cultuurlandschap, zoals akkers, hooilanden en houtwallen. In veel duingebieden (half na-

De vier linden van Voortrappen, in 1918 gekocht vanwege hun historische betekenis.

Foto Henny Wanten, 1922, collectie fotoarchief Natuurmonumenten, 's-Graveland.

tuurlijke landschappen) was het stimuleren van natuurlijke processen en het vermijden van al te grote beheeringrepen leidend. Dit uitgangspunt heeft menig bunker van de sloop gered en bleven zij geschikt voor overwinterende vleermuizen. Verrassend is het sterk esthetisch en cultuurhistorisch karakter van het beheer van het Eerder Achterbroek en delen van het Geuldal sinds aankoop. Het Eerder Achterbroek was in 1949 aangekocht als gaaf 'een oud cultuurlandschap'. De laatste eigenaar voor Natuurmonumenten, baron Philip Dirk van Pallandt, was al jarenlang bestuurslid van Natuurmonumenten en wilde zijn bezit graag behouden zien in de staat waarin hij het gebracht had. Natuurmonumenten nam dit esthetische beheer over en dit leidde ertoe dat bomenrijen, houtwallen en singels op het Eerder Achterbroek bewaard werden. Ook wist Natuurmonumenten met succes verharding van de zandwegen te voorkomen en werden de boerderijen in oorspronkelijke staat gehouden: modernisering werd nauwelijks toegestaan. In tegenstelling tot de eeuwen daarvoor bleef periodiek (hakhout)beheer echter uit. Hierdoor verdwenen in de loop van de tijd toch de nodige landschapselementen: niet zo zeer door verwaarlozing, maar simpelweg omdat bomen en struiken niet het eeuwige leven hebben maar niet werden vervangen bij uitval. Dit soort kleinschalige cultuurlandschappen waren al van oudsher in gebruik bij boeren. Binnen dit kleinschalige beheer gedijde de natuur uitstekend. Ook Natuurmonumenten werkte samen met vele pachtboeren. Met toenemende intensivering van de landbouw kwam de natuur op akkers en in de weilanden in de gebieden van de vereniging ook onder druk te staan. Een voorbeeld uit Zuid-Limburg is daarvoor illustra-

tief. Toen Natuurmonumenten in 1977 eindelijk Geuldalgraslanden kon kopen met geld uit de aktie Geuldal, moest de vereniging constateren dat de zinkflora, zoals Eli Heimans die al ver voor de oorlog had beschreven, inmiddels grotendeels was verdwenen. Toch bleef het beheer gericht op het behoud van dit cultuurlandschap. Ook op Eerde is de natuurkwaliteit sterk achteruitgegaan nadat het in bezit kwam van de vereniging. Pas recent is deze achteruitgang gestopt. Korenbloem en korensla staan weer in de akkers, de weilanden laten de eerste effecten van verschralling zien. In de kleinschalige cultuurlandschappen hield Natuurmonumenten vrij consequent vast aan behoud van het arcadische landschap, resulterend in perceelsgewijs beheer aansluitend bij oude agrarische technieken: maaien, begrazen, oogsten en afzetten. In meer natuurlijke landschappen, zoals in de duinen, streefde de vereniging naar behoud van de natuurlijkheid van het gebied, vaak door zo goed mogelijk natuurlijke processen de ruimte te geven. Eventueel aanwezig erfgoed was daarbij dan ondergeschikt aan de natuurlijke dynamiek. In beide gevallen bleek Natuurmonumenten consequent vast te houden aan de gekozen natuurbeelden.

Drie aanbevelingen

Het is duidelijk dat veel natuur in Nederland een historische dimensie heeft. Diverse sporen uit het rijke verleden zijn nog leesbaar in het landschap. Natuurbeheerders voegen daar vaak een laag aan toe. Soms heel bescheiden door voort te gaan op de patronen en structuren die al eeuwen geleden gevormd werden. We zagen dat bijvoorbeeld in het Geuldal en op Eerde. Maar soms is de invloed van de natuurbeheerder op de cultuurhistorie

foto Michiel Purmer

Het centrale gedeelte van het Mantingerveld, na natuurontwikkeling in het kader van Plan Goudplevier.

heel ingrijpend. Niet alleen natuurontwikkeling, maar ook de huidige trend om rewilding toe te passen kan ingrijpende gevolgen hebben voor het bestaande landschap. In deze gevallen voegt de beheerder niet alleen wat toe aan het landschap, maar kunnen ook sporen uit het verleden verloren gaan. Dat hoeft niet erg te zijn, maar daar bewust van zijn is belangrijk: het gaat om zoeken naar de balans tussen erfgoed en natuur. Drie aanbevelingen die voortkomen uit het onderzoek kunnen hopelijk helpen bij het vinden van die balans.

1) Benader de opgaven in natuurbeheer integraal, inclusief cultuurhistorie.

Natuurbeheer is beleidsmatig sterk ingekaderd. Subsidiestelsels werken met vaste beheertypen en doelsoorten. Bij natuurherstelprojecten is zowel de opname van de huidige situatie als het gewenste resultaat vaak gericht op bepaalde plantengemeenschappen of doelsoorten. Ik houd een pleidooi voor een meer integrale benadering van de natuurgebieden en natuurbeheer. Een natuurterrein, zeker in Nederland, heeft altijd een min of meer door de mens beïnvloede ontwikkelingsgeschiedenis doorgemaakt. Kennis van dat verleden kan niet alleen iets vertellen over mogelijke erfgoedwaarden van het gebied, maar ook over de (on)mogelijkheden voor natuurontwikkeling.

Zicht op het Gerendal met kasteel Genhoes, Geul, dorpje Oud-Valkenburg en op de achtergrond de akkers van het Gerendal. Natuurmonumenten kocht dit landgoed in 1955.

foto Michiel Purmer

2) *Bekijk het natuurgebied op schaal van het landschap en in de tijd.*

Landschappelijk maken natuurgebieden vaak deel uit van een groter geheel. Soms beheert de natuurbeschermer maar een klein deel van wat ooit een landschappelijke eenheid was. Zonder dat ruimtelijk-landschappelijk perspectief is het natuurgebied minder goed te duiden. Kennis van de ontwikkeling van het natuurgebied in de tijd en de ruimtelijke omgeving zullen in veel gevallen een historisch gelaagd landschap onthullen. Het huidige landschap is een optelsom van elementen uit een recent en een verder verleden. Het instrument van de landschapsbiografie biedt daarbij waardevolle inzichten, zoals de vuistdikke landschapsbiografie van de Drentse Aa (2016) en de recent verschenen biografieën van vier nationale parken (Zie vakblad november 2019) laten zien. Ook mijn onderzoek voerde ik uit met een landschapsbiografisch perspectief.

Met dit ruimtelijk-historisch perspectief zijn de geplande natuurmaatregelen te toetsen. Tasten natuurmaatregelen deze herkenbaarheid dan aan? Vindt er, om in termen van Victor Westhoff te spreken, een verrijking of nivellering van de erfgoedwaarden plaats? Westhoff gebruikte deze termen om de invloed van de mens op natuurgebieden te beschrijven. Hij gaf al aan dat de mens niet alleen zorgde voor achteruitgang van biodiversiteit (nivellering), maar soms (veelal kleinschalig) menselijke beheeringrepen voor een toenemende biodiversiteit zorgden. De kleinschalige cultuurlandschappen in Oost- en Zuid-Nederland komen dan al snel in gedachten.

3) *Geef het begrip schoonheid weer een plek in de natuurbescherming.*

Vooroorlogse natuurbeschermers kwamen op voor de schoonheid van het landschap. Onder schoonheid verstonden ze natuur en cultuur. In de cultuur van beheertypen en doelsoorten verliezen terreinbeheerders dat esthetische aspect wel

eens uit het oog. Het toetsen van natuurbeheermaatregelen op effect voor schoonheid, verrijking of nivellering en de herkenbaarheid kan helpen deze meer integrale benadering van natuurbeheer in praktijk te brengen (figuur 1).

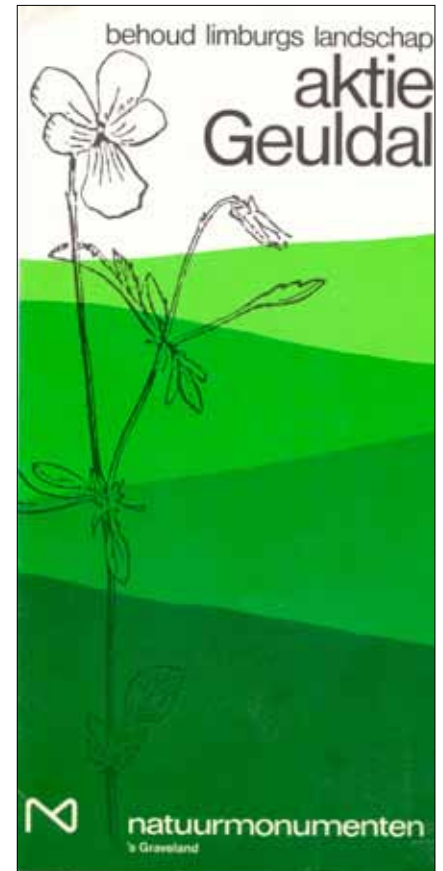
Toekomst van het erfgoed

Moet cultureel erfgoed nu dus per definitie een grotere rol spelen in het Nederlandse natuurbeheer? Ik denk niet noodzakelijk. Wel is het belangrijk bewust te zijn van de indrukwekkende verzameling Nederlands erfgoed dat terreinbeheerders gezamenlijk beheren. In een tijd waarin nieuwe concepten van natuurontwikkeling aan populariteit winnen, is het goed om kennis over het aanwezige erfgoed nadrukkelijk mee te nemen. Niet om de natuurontwikkeling tegen te houden, maar om een integrale afweging te kunnen maken. Kennis van het erfgoed in natuurgebieden heeft trouwens nog een extra, niet onbelangrijk voordeel. Bij onderzoek komen vaak bijzondere verhalen boven water. Verhalen die de beleving van een gebied sterk kunnen vergroten. Ook in dat opzicht is er veel te winnen met deze integrale aanpak.

Natuurbeheer in Nederland betekent automatisch beheer van erfgoed. De meer dan honderd jaar oude beheergeschiedenis van Natuurmonumenten laat dat duidelijk zien. Niet alleen zijn sommige natuurgebieden cultuurlandschappen met een soms eeuwenoude historie, maar Natuurmonumenten beheerde ze soms ook vanuit een erfgoedperspectief. Ik vind het daarom verstandig om het erfgoedperspectief bij het beheer van de Nederlandse natuur altijd in de gaten te houden.<

m.purmer@natuurmonumenten.nl

Mijn onderzoek is het lezen in: "Landschap bewaard, Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten. Uitgeverij Verloren, Hilversum.

Folder van de Akte Geuldal, 1977, met het zinkviooltje. Collectie bibliotheek Natuurmonumenten, 's-Graveland.

